

El medi està androcentrat. Qui el desandrocentritzarà?... Experiència femenina, coneixement ecològic i canvi cultural

Josepa Bru i Bistuer

Secció de Geografia. Universitat de Girona
17071 Girona

Data de recepció: octubre 1993

Resum

L'article parteix d'un esforç en la recerca de categories universals que permetin una conceptualització no androcèntrica del medi ambient, desvetllant i emfasitzant —com a patrimoni col·lectiu— l'experiència femenina en matèria mediambiental. El contingut teòric s'articula a l'entorn de la definició i caracterització de dos conceptes bàsics: el del «model femení de consciència i acció mediambiental» i el de «l'ecologisme de les dones», assenyalant el potencial d'un i altre per a la orientació en la recerca de les relacions gènere/mediambient. En la seva part final, i a tall de conclusió, l'article fonamenta la crítica a les directrius dominants de gestió ambiental en el seu caràcter androcentrat i proposa com a fonament d'un model alternatiu el reconeixement de la legitimitat i autoritat de l'experiència femenina en matèria mediambiental.

Paraules clau: Androcentrisme, dona, medi ambient, experiència.

Resumen. *El medio está androcentrado. ¿Quién lo desandrocentrizará?... Experiencia femenina, conocimiento ecológico y cambio cultural*

El artículo parte de un esfuerzo en la búsqueda de categorías universales que permitan una conceptualización no androcéntrica del medio ambiente, desvelando y enfatizando —como un patrimonio colectivo— la experiencia femenina en materia medioambiental. El contenido teórico se articula alrededor de la definición y caracterización de dos conceptos básicos: el del «modelo femenino de conciencia y acción medioambiental» y el de «el ecologismo de las mujeres», señalando el potencial de uno y otro para la orientación en la búsqueda de relaciones de género/medioambiente. En su parte final, y en forma de conclusión, el artículo fundamenta la crítica a las directrices dominantes de gestión ambiental en su carácter androcéntrico y propone como la base de un modelo alternativo el reconocimiento de la legitimidad y autoridad de la experiencia femenina en materia medioambiental.

Palabras clave: Androcentrismo, mujer, medio ambiente, experiencia.

Résumé. *L'environnement est androcentrique... Expériences des femmes, connaissance écologique et le changement culturel*

Cet article surgit d'un effort pour construire des catégories universelles qui permettent une conceptualisation non androcentrée de l'environnement, en montrant et en mettant en relief —comme patrimoine collectif— l'expérience féminine en matière d'environnement. Le contenu théorique s'articule autour de la définition et de la caractérisation de deux concepts fondamentaux: celui de «modèle féminin de conscience et d'action envers l'environnement» et

celui de «l'écologie des femmes». Nous signalons le potentiel de ces deux concepts pour l'orientation de la recherche sur les relations entre genre et environnement. En conclusion, l'article invite à la critique des directives dominantes dans la gestion de l'environnement et leur caractère androcentré. Il propose, comme fondement d'un système alternatif, la reconnaissance de la légitimité et de l'autorité de l'expérience féminine en matière d'environnement.

Mots-clés: Androcentrisme, femme, environnement, expérience.

Abstract. *The environment is androcentric... Female experience, ecological knowledge and cultural change*

The article is the result of an attempt to define universal categories which permit a non-androcentric conceptualization of the natural environment, in which feminine experience in environmental topics is unveiled and emphasized as a collective heritage. The theoretic content concentrates on defining and outlining the characteristics of two basic concepts: the «feminine model of conscience and environmental action» and «women's ecologism». The potential of both concepts for structuring research in gender/environment relations is demonstrated. Finally, the article offers reasoned criticism of the androcentric nature of the guide-lines which predominate in environmental management and proposes, as the basis of an alternative model, the recognition of the legitimacy and authority of feminine experience in environmental affairs.

Key words: Androcentrism, women, environment, experience.

Sumari

Introducció	Els enfocaments de gènere i «l'ecologisme de les dones»
El paper de les dones entre el model patriarcal i el «paradigma de la nova política»	El reconeixement de «l'autoritat femenina»: una proposta de futur
Dones, moviments populars i acció mediambiental	Bibliografia

Introducció

L'anàlisi de les relacions entre gènere i medi ambient és un camp apassionant per a la recerca teòrica en geografia humana. Fa poc més d'un any, en el decurs d'una conferència que vaig pronunciar a la Universitat Autònoma de Barcelona dins el seminari «Medi ambient, trajectòries de vida i interdisciplinarietat» i en la qual presentava una primera sistematització de les línies fonamentals de la recerca gènere-medi ambient en el terreny aplicat, assenyalava la necessitat d'avançar en la seva fonamentació teòrica. Conscient de les dificultats que això comporta i, per tant, de la provisionalitat del que diré, però també conscient de la necessitat indefugible d'avançar en aquest àmbit, voldria ara encetar una reflexió sobre la situació actual i les perspectives del pensament mediambiental des de l'enfocament de gènere, esmentant aspectes que, ben segur, requeriran una anàlisi més aprofundida.

L'escull o, si voleu, el repte més important que se'm planteja i que crec que és comú a tot intent de generalització, és trobar una posició sòlida —consis-

tent— entre la teorització que recolza en simplificacions abusives i aquella que es dissol per mor de l'èmfasi en la diversitat de situacions i circumstàncies. He tractat de mantenir-me dempeus en aquest difícil equilibri amb l'impuls d'un propòsit gairebé obsessiu: fixar o aïllar punts de mira que fossin capaços d'abastar la realitat quotidiana de la majoria de les dones, en allò que aquesta realitat pugui tenir d'universal, tot i la gran diversitat de situacions i circumstàncies que vivim les dones.

He mirat de trobar, i no amago una certa inquietud per la magnitud de la proposta, alguns punts que ens permetin pensar, en els mateixos termes, en dones del Tercer Món involucrades directament en la producció de subsistències o ocupades en les tasques més dures de la indústria, i en dones del centre i de les perifèries dels països desenvolupats, que treballem fora de la llar o no, que vivim en situacions de relatiu benestar o suportem condicions de vida a vegades tan dures com les de les dones del sud.

El paper de les dones entre el model patriarcal i el «paradigma de la nova política»

Al meu parer, des d'una posició universalitzant, i adoptant una doble perspectiva cultural i política, la relació de les dones amb els problemes mediambientals pot situar-se prioritàriament a dos nivells:

1. En les decisions relacionades amb l'esfera privada, en particular en el consum domèstic, el control de la salut, la seguretat i el benestar familiar, els quals, per la seva assignació en termes de gènere, recauen casi exclusivament sobre les dones.
2. En una nova manera d'entendre la consciència i l'acció polítiques, basada en valors de la vida quotidiana, dins la qual la influència de les dones és cada cop més present. Els dos aspectes s'han d'anitzar, necessàriament de forma separada.

Tota vegada que els problemes ambientals, sigui quin sigui el seu origen, afecten sempre, directament o indirectament el consum, la salut, la seguretat o el benestar individual i familiar, involucren les dones en l'acompliment de les seves tasques dins la divisió sexual del treball, característica de la societat patriarcal.

Així doncs podem dir que, sense que calgui un compromís explícit, simplement amb l'exercici de les tasques assignades al gènere femení, les dones som i hem d'ésser considerades agents mediambientals, les accions dels quals poden tendir a reforçar o bé bloquejar els models de gestió ambiental en les ramificacions que afecten l'esfera privada.

Encara que aquesta realitat és difícilment contestable, el predomini, o gairebé l'exclusivitat, d'un coneixement mediambiental centrat en l'esfera pública, d'un coneixement que prima fins fer-les gairebé exclusives les variables macroeconòmiques i tècnico-polítiques, amaga i trivialitza la importància real i potencial de l'acció i la consciència femenines.

Hi ha, però, situacions «excepcionals» o àmbits específics en els quals l'acció femenina assolix protagonisme, la qual cosa permet fer-ne una anàlisi i aprofundir en la recerca de plantejaments de gènere respecte del medi ambient.

És per això que articularé la meua exposició en base al comentari a l'entorn de dos d'aquests àmbits o situacions que materialitzen els dos nivells bàsics de la relació dones-medi ambient que enunciacava al començament de l'article: el consum i l'emergència d'una cultura política alternativa. Em referiré, en primer lloc, al paper de les dones en les mobilitzacions populars vinculades a problemes ambientals i, en segon lloc, a les accions i els plantejaments mediambientals del moviment feminista.

Dones, moviments populars i acció mediambiental

L'estudi de les mobilitzacions populars representa una font de coneixement extraordinàriament rica de l'experiència femenina en temes ambientals. Tant des del punt de vista del coneixement de la realitat de les dones en contextos específics, com del traçat de línies directrius en la reflexió teòrica, els estudis de mobilitzacions populars constitueixen ja a hores d'ara una sòlida línia de treball, en la qual s'ha de prendre l'exemple de les investigacions als països del «sud», especialment a Amèrica Llatina (Aguirre, 1992; Bellucci, 1992; Corcoran-Nantes, 1990).

Entenc per mobilitzacions populars de caràcter mediambiental els episodis de insubordinació o de revolta civil en protesta i com a mesura de pressió davant fets i situacions que son percebudes com a una amenaça contra la salut, la seguretat o el benestar comunitari, plantejats, aquests darrers, en termes materials i també afectius.

Obviament, aquests moviments, sovint anomenats «moviments problema» (Heller & Feher, 1985), no només estan integrats per dones. Les fonts consultades i la meua recerca empírica (Alió & Bru, 1992; Baldassare & Katz, 1992; Bru, 1993) mostren, però, l'existència d'una experiència distintiva i personal de les dones pel que fa als problemes mediambientals, la qual apareix sovint amagada sota els estereotips del coneixement dominant.

Aquesta experiència femenina, la qual em permeto nomenar «model femení de consciència i acció mediambiental», ofereix tres característiques:

1. La integració espontània per part de les dones del medi ambient com a una part assumida —normal— de l'espai domèstic i comunitari, de l'espai de la vida quotidiana.
2. La implicació de les dones en les mobilitzacions, no tant com a fruit d'una decisió autònoma, lliurement assumida, sinó com a conseqüència d'un sentit de responsabilitat en l'acompliment dels seus rols dins del model patriarcal de la divisió sexual del treball.
3. El fet que els moviments, en la seva organització i funcionament quotidià, estan fortament marcats pels temps, els espais i les formes d'acció i organització femenines, propis de la vida domèstica.

El protagonisme del «model femení de consciència i acció mediambiental» en les mobilitzacions populars contrasta clarament amb la imatge «masculinitzada» que se'n dona als mitjans de comunicació, als fòrums polítics i també als ecològics o ecologistes.

De fet, la ignorància del veritable paper de les dones i del «model femení de consciència i acció» en les mobilitzacions, a diferents escales, palesa clarament la natura androcèntrica de les percepcions i els discursos a l'entorn del medi ambient. Un androcentrisme sovint amagat sota una suposada objectivitat o, a vegades, sota l'aparent caràcter progressista de l'ecologisme.

Per coneixement androcèntric entenc un coneixement que no només ignora l'experiència femenina, sinó que en ignorar-la genera contradiccions respecte d'aquesta experiència. Un coneixement que, tot i haver-se construït sobre la base de l'apropiació d'una parcel·la tradicionalment femenina, ha col·laborat a oblidar-ne els orígens. Així, el coneixement androcentrat ha re-inventat i renomemat el medi ambient com una suposada nova dimensió de l'espai públic i social, oblidant la secular experiència femenina.

De fet, amb la definició i gestió del medi ambient ha passat el mateix que amb el guariment de malalties (Ehrenreich & English, 1990), una tasca tradicionalment femenina que el coneixement androcèntric ha volgut «rescatar» de «l'amalgama irracional» de la vida quotidiana. Tots dos camps han estat monopolitzats i elevats a la categoria de ciència —Medicina, Ecologia— primant el seu exercici masculí. Com a tals ciències han estat apropiades pels homes, adquirint així un món propi i un valor com a qüestions socials rellevants.

Aquesta apropiació, que ha estat i encara està acompanyada per un menyspreu patriarcal de l'experiència femenina en els àmbits «usurpats», en el nostre cas dels punts de vista i les habilitats relacionades amb les qüestions mediambientals, han conduït a un divorci entre el coneixement i el discurs ecològic dominant —de caràcter androcèntric— i el que jo proposo anomenar com a «l'ecologisme de les dones».

Els enfocaments de gènere i «l'ecologisme de les dones»

L'intent per a definir i caracteritzar «l'ecologisme de les dones» ens porta a la necessitat d'escometre una anàlisi de la tendència mediambiental dins del moviment feminista. I amb això passo a considerar el segon dels àmbits privilegiats per a l'estudi de la relació gènere-medi ambient que anunciava a l'inici de l'article. Em situo ara en la perspectiva dels corrents emergents en la construcció d'una nova cultura política que tenen les dones com a protagonistes.

Des del punt de vista operatiu, les organitzacions feministes donen suport i organitzen l'acció de les dones en qüestions relacionades, de manera directa o indirecta, amb els temes mediambientals, com ara la lluita contra la proliferació d'armes; les activitats nuclears; la preservació de la natura i l'ambient, i la protecció de la salut i el benestar. Tot i que es tracta d'objectius cada vegada més estesos i que reforcen un rerefons ideològic comú a tots els nous movi-

ments socials de caràcter alternatiu, adquireixen un biaix específic en el si d'una reflexió centrada en el gènere (Bru, 1993).

En efecte, per a copsar com el pensament feminista integra la qüestió ideològica i la resitua des del seu punt de vista, s'ha fet ja familiar l'ús d'un concepte propi, el d'«ecofeminisme», a l'entorn del qual es disposa ja d'una àmplia producció bibliogràfica (D'Eaubone, 1978; Biehl, 1991; Davies, 1988; Prentice, 1988). Es tracta d'un punt de partida obligat per a qualsevol plantejament teòric, per la qual cosa m'hi referiré i tractaré de fer una breu anàlisi de la seva doble aproximació —cultural i social— a la relació gènere-medi ambient.

D'una banda, l'aproximació cultural entén el medi ambient essencialment com natura i el vincula amb la feminitat: mare terra/dona mare, terra i dona com a posseïdores dels secrets de la vida i la fertilitat (Plumwood, 1992). En aquest sentit, l'ecofeminisme cultural emfasitza l'existència d'una llarga aliança que implica, de manera vital, les dones en la seva defensa.

L'aproximació social, al seu torn, entén que la dona i el medi ambient són tots dos víctimes de les mateixes estructures i ideologies del poder patriarcal. Les dones, a causa de la seva experiència d'opressió i de la seva posició marginal respecte dels interessos econòmics i polítics, poden detectar, de manera clara, la degradació del medi. Així, l'ecofeminisme social entén l'aliança entre feminisme i demandes mediambientals en tant que manifestacions de la mateixa problemàtica.

Tots dos enfocaments aporten elements fonamentals per a la interpretació de l'experiència femenina, però, entesos de manera excloent, corren el risc d'empobrir-la o distorsionar-la. Així, la perspectiva cultural, tota vegada que apel·la aspectes biològics, podria, en principi, explicar l'experiència ambiental femenina en qualsevol circumstància. Això no obstant, el que s'inscriu en un esforç per a construir els fonaments d'una reapropiació de la feminitat per part de les dones, presenta el risc de biològitzar els rols tradicionals de gènere, oblidant que han estat assignats a la feminitat pel poder patriarcal.

L'enfocament social, en canvi, salva aquest risc en situar clarament els rols de gènere com a imposicions del poder patriarcal i mostrar el seu caràcter alienant per a la realitat de les dones. Malgrat això, aquest enfocament, que condueix al desenvolupament d'una consciència crítica, tendeix a reconèixer o a validar únicament la percepció i el comportament mediambientals d'una minoria de les dones, aquelles que posseeixen aquesta consciència.

Així doncs, situant-se en una o altra de les visions dominants en l'ecofeminisme, es corre el risc de caure en el parany d'un punt de vista biològitzant, el qual, encara que contempla totes les dones, «absolutitza» la seva situació o, altrament, adopta una actitud elitista que, centrant-se en l'experiència d'una «dona ideal», amb una «consciència ecofeminista estereotipada», negaria a la majoria de les dones el dret a la pròpia experiència.

Veient aquest panorama, ens hem de qüestionar quina posició permet fonamentar el que he anomenat «ecologisme de les dones». Al meu parer, hauria d'ésser un punt de vista que, tractant de fugir d'estereotips —de dominant

biològica o cultural—, es basés abans que tot en la «legitimació» de l'experiència femenina; que la fes emergir per a recuperar-la a partir d'un aprofundiment en el coneixement d'experiències femenines diverses en l'espai i en el temps, i diverses també en termes d'ètnia, classe o cultura.

En aquesta línia, tot i que el rebuig del model de la feminitat patriarcal ens porta a negar l'excepcionalitat ontològica de l'experiència femenina lligada a l'exercici dels rols de gènere (Molina, 1992), això no pot tenir com a conseqüència la negació de l'especificitat de l'experiència femenina vinculada a l'acompliment d'aquests rols.

Ben al contrari, cal que, juntament amb el feminisme polític, proposant interpretacions estructurals i definint estratègies d'acció col·lectiva pel que fa a les qüestions mediambientals, desenvolupem una recerca específica en la línia del feminisme domèstic (Bellucci, 1992), com un instrument per a reavaluar l'experiència femenina global i la seva real i pròpia relació amb el medi ambient.

El desenvolupament teòric del feminisme domèstic dins de les qüestions mediambientals comporta, al meu entendre, dues orientacions complementàries per a la recerca: Cal desenvolupar, d'una banda i com enunciativa fa un moment, una anàlisi transnacional i transcultural de la situació actual en les relacions dones-medi ambient. D'una altra, es fa necessària una relectura de la història a la recerca de la genealogia d'aquestes relacions.

Per a copsar millor la situació actual i també amb l'objectiu de «pensar i anomenar» (Molina, 1991) definicions alternatives —no androcèntriques— de la problemàtica ambiental, és, al meu entendre, fonamental desenvolupar un treball d'investigació en la història del gènere i la vida domèstica (Kaplan, 1990). Una recerca que consideri l'establiment de línies de continuïtat entre les percepcions, actituds i accions femenines contemporànies, relacionades amb el medi ambient, i les de les dones en les seves vides quotidianes i en les mobilitzacions populars històriques originades per problemes de salut i de subsistència.

El reconeixement de «l'autoritat femenina»: una proposta de futur

En la doble vessant de recerca històrica i contemporània, l'orientació envers la legitimació de l'experiència femenina global i la seva rellevància fonamental dins la construcció d'un coneixement ecològic no androcèntric, ens porta, directament, a emfasitzar l'últim dels conceptes que vull desenvolupar en aquestes pàgines: el concepte «d'autoritat femenina».

En la meua opinió, aquest concepte, procedent del pensament feminista italià i enunciat exclusivament en relació amb les estratègies d'afirmació femenina (LDDM, 1991; Ipazia, 1992; Murano, 1992), pot generalitzar-se i traslladar-se a l'esfera social. Vegem de quina manera.

Per tal de perfilar la definició i fixar l'abast del concepte, és pertinent aquí la distinció que Murano planteja entre poder i autoritat (Murano, 1992). Així, situant-nos en una línia d'anàlisi foucaultiana, mentre que el poder rau en la possibilitat d'inventar les seves veritats i ajustar-ne, per avinença o a desgrat, els comportaments individuals i socials, l'autoritat dimana d'una percepció de

superioritat —de mèrit— moral que no s'imposa, sinó que existeix només en la mesura que és reconeguda com a tal i que es pren com a referència pel comportament individual o col·lectiu.

Malgrat que un cert malentès, no només lingüístic sinó també cultural, respecte de la relació entre autoritat i autoritarisme, que desqualifica la primera en base a les connotacions de la segona, ens hagi fet identificar autoritat i poder, es tracta, de fet, de conceptes oposats, tota vegada que el segon correspon a l'esfera de l'exercici del poder. Un i altre porten, a més, a plantejaments divergents en ser aplicats a la relació amb el medi ambient.

Així, entenc que les «disfuncions» del coneixement i la gestió ambientals —de caràcter androcèntric—, respecte de la salvaguarda del medi i del benestar de les poblacions, són conseqüència de la seva fonamentació en l'exercici del poder i en una forma de legitimació que apel·la, exclusivament, una autoritat suposadament indiscutible de la ciència i de la tècnica.

Aquest plantejament porta, com a conseqüència lògica, a afirmar que allò que s'anomenen disfuncions són bastant més que simples qüestions operatives; són conseqüència de problemes de fons, abordables només des d'un qüestionament global de la forma culturalment dominant en la conceptualització i l'ús del medi ambient. Un qüestionament que posa en entredit i compromet directament la legitimitat del poder.

Això és, fins a cert punt, sabut i, fins i tot, assumible per una àmplia majoria. Per a les actituds més cíniques ho és en la mesura que es presenta com quelcom gairebé intangible que, malgrat la magnitud de les seves implicacions o potser precisament per això, no compromet a res concret, ni en l'aspecte material ni en l'esfera personal i ideològica.

Fins i tot com a declaració de principis —d'allò més sincera i ben intencionada— pot servir de bàlsam confortable, capaç de calmar un cert neguit, omplir de contingut actituds «alternatives», generar cohesió col·lectiva i autoestimació personal, sense induir canvis de «calat profund», en les persones que s'alineen en les files de l'ecologisme.

Aquest intangible qüestionament del poder, capaç de ser manipulat per ell i incapaç de generar respostes veritablement alternatives, adquireix, en canvi, materialitat i operativitat immediates en aplicar-li un plantejament de gènere.

En efecte, n'hi ha prou d'adonar-se que el millor, i potser l'únic, instrument per al disseny de formes culturals alternatives d'aproximació a la problemàtica ambiental rau en la identificació i el reconeixement socials de l'autoritat femenina en matèria mediambiental; autoritat que és conferida a les dones per la preocupació i l'experiència seculars en el manteniment de la vida i el benestar de les persones.

Es tracta d'un punt de vista que entenc que és veritablement revolucionari, i que ho és no només per l'abast de les seves implicacions, que és enorme, sinó perquè ens afecta tots i totes en el més profund de la consciència, car comença per qüestionar-nos a nosaltres mateixos/es.

Aquesta reavaluació de l'experiència i els criteris de les dones en relació amb el medi ambient, en termes d'autoritat, ni prové de ni porta a una com-

plaença en el que es podria plantejar com a una afirmació de superioritat femenina. Altrament, es planteja en el marc d'una necessària «deconstrucció» —en termes menys postmoderns «desassignació»— dels valors i els rols qualificats com a masculins i femenins i de les seves connotacions de desigualtat en l'esquema patriarcal. Ens situem en un nou posicionament igualitari i ambivalent dels homes i les dones, com a agents socials en una «societat postpatriarcal» (Yeatman, 1992), que encara avui és difícilment imaginable, però que constitueix l'única alternativa real des d'un punt de vista social i ecològic.

És en aquest context que l'ecologisme de les dones representa un instrument de primer ordre per a posar les bases de formes realment noves —malgrat el seu caràcter gairebé ancestral— d'entendre la relació entre els éssers humans i el seu medi ambient. La cultura medi-ambiental dominant, de la qual participem tots i totes, en una mesura o una altra, té molt a aprendre del concíexim i l'experiència femenines per a establir una relació amb el medi ambient en la qual l'aprofitament econòmic i la racionalitat tècnica, protagonistes del model androcèntric de gestió mediambiental, han d'ésser subordinats, sempre i en qualsevol lloc, a la seguretat, la conservació i la justícia distributiva.

Bibliografia

- AGUIRRE, R. (1992). «Acciones colectivas de mujeres en Uruguay, 1980-1992». *Revista de ciencias sociales*, 7, p. 45-52.
- ALIO, M.A.; BRU, J. (1992). «L'esquerda ecològica». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 19-20, p. 11-31.
- BALDASSARE, M.; CHERYL, K. (1992). «The personal threat of environmental problems as predictor of environmental practices». *Environment and Behavior*, vol 24, núm. 5, p. 602-616.
- BEHRENRICH, B.; DENGLISH, D. (1990). *Por su propio bien. 150 años de consejos de expertos a las mujeres*. Madrid: Taurus.
- BELLUCCI, M. (1992). «De la participación al protagonismo de las mujeres. Estrategias de sobrevivencia de las mujeres pobres urbanas. ¿Son formas de participación cotidiana o de protagonismo social?». En VVAA. *Mujeres hoy*. Buenos Aires: Fundación TIDO.
- BIEHL, J. (1991). *Rethinking Ecofeminist Politics*. Boston: South End Press.
- BRU, J. (1993). «Medi ambient i equitat: la perspectiva del gènere». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 22, p. 117-130.
- CORCORAN-NANTES, Y. (1990). «Women and Popular Urban Social Movements in Sao Paulo, Brazil». *Bull. Latin Am. Res.*, vol. 9, pp 249-264.
- DAVIS, K. (1988). «What is Ecofeminism?». *Women and Environments*, Spring 88, p. 4-6.
- D'ÉAUBONNE, F. (1978). *Ecologie et Feminisme*. París: ATP.
- ECKERSLEY, R. (1992). *Environmentalism and Political Theory*. Nova York: UCL Press.
- EMEL, J. (1991). «Ecological crisis and provocative pragmatism». *Environment and Planning D: Society and Space*, vol. 9, p. 384-390.
- HELLER, A.; FEHER, H. (1985). *Anatomía de la izquierda occidental*. Barcelona: Península.

- IPAZIA (1992). *Autorità scientifica e autorità femminile*. Roma: Ed. Rimini.
- LIBRERIA DELLE DONNE DI MILANO -LDDM- (1991). *No creas tener derechos*. Madrid: Horas y horas.
- MIES, M. (1992). «Liberación del consumo o politización de la vida cotidiana». *Mientras tanto*, p. 69-86.
- MOLINA, C. (1991). «Hacia un modelo explicativo». *Txostenak*, núm. 2.
- MOLINA, C. (1992). «Lo femenino como metáfora de la racionalidad postmoderna». *Isegoria*, 6, p. 129-143.
- MURANO, L. (1992). «Sobre la autoridad femenina». En VVAA: *Filosofía y género. Identidades femeninas*. Pamplona-Iruña: Pamiela.
- PRENTICE, S. (1988). «Taking sides. What's wrong with Eco-feminism?». *Women and Environments*, Spring 88, p. 9-10.
- YEATMAN, A. (1990). «A Feminist Theory of Social Differentiation». En NICHOLSON, L. (Comp.), *Feminism/Postmodernism*. Londres: Roudledge, 348 p.